

УДК 929.652-034.22:81'373.46-112

ПРО ЕТИМОЛОГІЮ НУМІЗМАТИЧНИХ ТЕРМІНІВ “ШАГ” ТА “ІЗРОЙ”

Володимир ШЛАПІНСЬКИЙ

Інститут геології та геохімії горючих копалин НАН України,
вул. Наукова 3а, 79060, Львів, Україна

У статті зроблено спробу пояснити назву монети, відомої як “шаг”, та дослідити походження і призначення зливків срібла, щодо яких вживався термін “ізрой”. Зазначено, що етимологія назви монети “шаг”, що перебувала в обігу в Лівобережній і Правобережній Україні в XVI–XVII ст., остаточно не встановлена. За даними автора назва монети може мати шумерсько-тюркське походження. Констатовано, що за вагою шаг був дрібною монетою, однак, високий вміст чистого срібла зумовлював попит на них у країнах Сходу. Вказано, що терміном “ізрой” це руська назва “литовських гривень”, які, на думку автора, становили паличкоподібні зливки срібла й перебували в обігу другій половині XIII – першій половині XIV ст., зокрема і західноукраїнських землях. Одночасно стверджується, що одночасно з “ізроями” в обігу знаходились і срібні злитки під назвою “озерінги”. Автор допускає, що давньоруський термін “ізрой” є видозміненим терміном германського походження “озерінг”.

Ключові слова: зливки срібла, ізрой, шаг, литовські гривні, озерінг.

Про походження назв монет і грошових одиниць відомо багато. У більшій частині тлумачення їх назв складності не викликають – вони вже давно отримали відповідні пояснення. Це такі відомі терміни як копійка, фунт, долар, злотий, ліра та інші. Проте, існують назви відомі, але без задовільного пояснення їхньої етимології. До таких термінів відноситься, наприклад, шаг. У нумізматичній літературі зустрічається цей термін. Це українська назва у XVII–XVIII ст. срібного польського тригрошовика (тройка), який відповідав за вартістю двом копійкам, внаслідок чого назва шаг перейшла на дві копійки. Згодом назва шаг поширилась на гріш (колишню денгу), або монету вартістю ½ копійки¹. Однак, жодних правдоподібних пояснень цієї назви немає. Щоправда, існує одна відома авторові спроба розшифрувати його: “...монета вартістю в півкопійки в дореволюційні часи звалася шаг, шажок (слово це споріднене з сьят, сьяти)”². Як між собою пов’язані ці терміни – невідомо. Цілком очевидно, що це невдале пояснення. Між тим автор ще у 2003 р. опублікував в українському інформаційному журналі “Нумізматика і Фа-

¹ Алла Коваль, *Слово про слово* (Київ: Радянська школа, 1986), 127.

² Володимир Зварич і Роман Шуст, *Нумізматика (Довідник)* (Тернопіль, Львів: Державне книжково-журнальне видавництво Тернопіль, ЛДУ імені Івана Франка, 1998), 410.

леристика” статтю “Про походження назв нумізматичних термінів “шаг” та “ізрой”³. З того часу пройшло вже 15 років, але жодної реакції з боку істориків або нумізматів на цю публікацію не виявилось. Ні позитивної, ні негативної – взагалі ніякої. Тому є сенс ще раз повернутись до цієї теми і нагадати про аргументи, які використав автор в названій розвідці, де що розширивши викладений матеріал.

Шаг. Уперше встановив зв’язок цього терміну з конкретними монетами український історик, нумізмат і археолог В. Шугаєвський (1884–1966). Він зауважив, що в документах XVII ст. з Лівобережної України не згадуються монети номіналом у три гроші, відомі у скарбах. У Правобережній Україні в цей же час шаги згадуються, але не часто, проте фігурують трихгрошовики. У Західній Україні назва шаги не була відомою. У письмових джерелах натомість зустрічаються потрійні або трихгрошовики⁴. Врешті, М. Котляр підтвердив висновок В. Шугаєвського і навів приклади з актових матеріалів Лівобережної України з другої половини XVII ст., де прямо вказується, що шаг відповідає монеті у 3 гроші⁵. Аналіз скарбового матеріалу з території України з цього часу свідчить, що переважна більшість монет цього номіналу представлена трояками, карбованими у Речі Посполитій, за панування Сигізмунда III (1588–1632)⁶. Однак, ці актові джерела ніяк не пояснювали походження цієї досить дивної назви. Натяк на її зміст автор знайшов значною мірою випадково в літературній праці зовсім не нумізматичній, а історичній. У книзі відомого казахського поета, письменника і літературознавця Олжаса Сулейменова (1936 р. н.) “Аз и Я” наводиться порівняння шумерських і тюркських лексем (близько 60 спільних слів). Під номером 20 б фігурує пара: шумерське: шаг–середина тюркське: шак (чак, сак) – розколи навпіл (діалектний варіант слова шаб) рівна частина, дрібнота⁷ (у рос. тексті – “мелочь” – *Авт.*).

У сучасних державах Середньої Азії слово “шаг” вживається для позначення дрібних грошей. Це саме слово могло вживатись у Лівобережній Україні, де мали місце жваві контакти з тюрками, зокрема, і мовні, як позначення трихгрошовиків, особливо враховуючи їх поширення в той час у країнах Сходу. Про вірогідність такого пояснення свідчить використання подібного, щодо змісту, терміну “бабки”. Отже, “бабка” – польська назва у південнослов’янських землях польських трихгрошовиків, карбованих під час правління Сигізмунда III, “бабка” у Польщі в XVII–XVIII ст. – розмінна моне-

³ Володимир Шлапінський, “Про походження назв нумізматичних термінів “шаг”. та “ізрой”, *Нумізмати́ка і Фалеристика* 2 (2003): 8–9.

⁴ Валентин Шугаєвський, *Монети и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке* (Чернигов, 1918), 14–15.

⁵ Микола Котляр, *Нариси історії обігу й лічби монети на Україні XIV–XVIII ст.* (Київ: Наукова думка, 1981), 145.

⁶ Mikołaj Kotlar, *Znaleziska monet w XIV–XVII w. na obszarze Ukrainskiej SRR* (Wrocław, 1975), 153–270.

⁷ Олжас Сулейменов, *Аз и Я* (Алма Ата: “Жазушы”, 1975), 234.

Фото 2. Тригрошовик Стефана Баторія з 1580 року, вагою 2,34 г.

Фото 3. Тригрошовик Сігізмунда III з 1589 року, вагою 2,29 г.

Фото 4. Тригрошовик Сігізмунда III з 1619 року, вагою 1,66 г.

Фото 5. Тригрошовик Сігізмунда III з 1624 року, вагою 1,84 г.

та малої вартості⁸ і старовинна назва у Чехії і Словаччині дрібної малоцінної монети⁹. Слід зазначити, що трихgroшовики Стефана Баторія (1576–1588), карбовані в 1579–1586 рр. і ранні випуски Сигізмунда III, випуску 1588–1604 рр., посідали при невеликій вазі високу пробу срібла¹⁰. Тобто за вагою це була дрібна монета, але за вмістом чистого срібла це були таляри в мініатюрі, чим і пояснювався попит на них в країнах Сходу, де срібло цінувалось відносно дорожче, ніж в Європі. З плином часу вміст чистого срібла в трояках Сигізмунда відчутно зменшився, а в кінці XVII ст вони зникли з обігу в Україні. Проте, на грошовому ринку залишалися їх вартісні відповідники – російські монети. У підсумку можна зазначити, що термін “шаг” має дуже давнє походження. Його коріння сягає у часи шумерської цивілізації.

Ізрой. Ця назва відносилась до т. зв. литовських гривень (паличкоподібних срібних зливків середньої ваги 104,73 гр), що знаходили в скарбах здебільшого на литовських і західноруських землях. За литовським нумізмом В. Рузасом всього знайдено понад 800 таких гривень, з них 700 на території власне Литви, що повністю виправдовує їх назву¹¹. На трьох зливках, що зберігаються у Державному Ермітажі (Рязанський скарб) видряпані імена їх власників (*Рис. 1*): БОРИСОВ ИЗРОЙ, ТИМОШКОО ИЗРОЙ, ТОКАРЬ ИЗРОЙ. Це свідчить, що ізроями називали срібні зливки¹². Цікаво, що приблизно в цей сам час Ризька боргова книга за 1286–1327 рр. згадує купця на ім'я Тимошко, що обіцяв розрахуватися в Любеку з боргами¹³. Чи не він залишив своє ім'я на одному з ізроїв, згаданих вище?

Ізрої згадуються і в скарзі ризьких ратманів, адресованій вітебському князю Михайлу Костянтиновичу (кінець XIII ст.), що привласнив коня ризького радника Герлаха Розе, якого оцінили у 10 ізроїв. Приблизно тоді брат князя виплатив ризькому бюргеру Гільдебранту (Ільбранту) 17 ізроїв, а 13 залишився винен¹⁴.

Є інформація, що назва “ізрой” зустрічається і на берестяних грамотах XIII–XV ст.¹⁵, щоправда, у даному джерелі не подаються конкретні відомості про походження цих грамот. На зливках, знайдених на території Литви графіті з подібного роду записами відсутні.

⁸ Tadeusz Kalkowski, *Tysiąc lat monety polskiej* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1974), 207.

⁹ Bohuslav Hlinka, Pavel Radoměřský, *Peníze celeho světa* (Praha: Mladá fronta, 1981), 62.

¹⁰ Зварич і Шуст, *Нумізматика (Довідник)*, 410.

¹¹ В. Рузас, “Серебряные слитки в музее Банка Литвы,” *Банкаускі веснік*, люты 2006, 56–62.

¹² Марина Сотникова, “Эпиграфика серебряных платежных слитков Великого Новгорода XII–XV вв.,” *Труды Государственного Эрмитажа. Нумизматика* 4, вып 2 (1961): 44–91.

¹³ Валентин Рябцевич, *О чем рассказывают монеты* (Минск: Народная Асвета, 1977), 76.

¹⁴ *Восточная литература. Средневековые исторические источники Востока и Запада. Немецкая контора в Полоцке. Статья Генриха Гильдебранда (из 22-й части Baltische Monatschrift за июль и август 1873 г.)*, 342–381.

¹⁵ Э. С. Магуревич, *Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв.: экономические связи с Русью и другими территориями* (Рига: Зинатне, 1965).

Отже, ізрой це руська назва зливків, причому тільки гривень литовського типу, бо на зливках новгородських і чернігівських вона відсутня. Етимологія цього терміну не визначена. Спроба російського нумізмата Н. П. Бауера (1888–1942) порівняти його з “изрыть” (проба на доброякісність за допомогою стамески), спростована М. Сотниковою (1930–2016) – жодних слідів стамески на них немає, а вм’ятини, що присутні на багатьох литовських зливках, залишені на металі тупим предметом¹⁶. Початкове призначення зарубок – демонстрація відсутності ядра з недорогоцінного металу.

Оскільки для перевірки цього не потрібно було робити багато зарубок, то їх присутність свідчить, що вони використовувались для полегшення розділення на фракції. Про таку їх функцію свідчить знахідка гривні литовського типу, на якій залишились чотири зарубки і одне відрубане місце, що проходить через зарубку¹⁷. Деякі нумізмати вважають, що вага литовських гривень дорівнює половині скандинавської марки вагою 204 гр.¹⁸ Однак, вага двох литовських гривень середньої ваги 104,73 дорівнює 209,46 гр. набагато більша. Тому, справедливіше припустити, що литовська гривня дорівнювала половині ваги ризької марки (207,84 гр)¹⁹. Проміжок часу, коли литовські гривні були в обігу, визначають другою половиною XIII – першою половиною XIV ст.²⁰

На території сучасної Латвії зустрічаються зливки, обіг яких також датується XIII–XIV ст. Одні зливки мають подовгасту форму, і прикрашені печатями у вигляді розеток, з 6 або 8 пелюстками. Зливки литовського типу також зустрічаються у скарбах. Всі ці зливки мали в цей час вагу близько 100 гр.²¹ У Хроніці Лівонії Генріха Латвійського повідомляється, що після придушення повстання лівів у 1212 р. єпископ разом із магістром ордену мечоносців вимагали у них компенсації у розмірі 100 озерінгів або 50 марок срібла, а у 1215 р. старійшина племені латгалів Тивалдис показав естам 50 озерінгів²². У праці латвійського нумізмата К. Пелди відзначається, що в скарбах XIII – першої половини XIV ст. і під час проведення археологічних

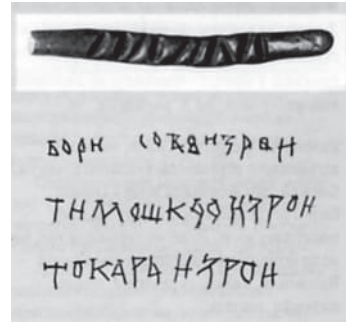

Рис. 1. Литовська гривня.
Написи на гривнях із словом “Ізрой”

¹⁶ Сотникова, “Эпиграфика серебряных платежных слитков Великого Новгорода XII–XV вв.,” 44–91.

¹⁷ Рузас, “Серебряные слитки в музее Банка Литвы,” 56–62.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Зварич і Шуст, *Нумізматика (Довідник)*, 410.

²⁰ Илья Шталенков, “Платежные слитки-гривны в денежном обращении ВКЛ,” *Банкауски веснік*, люты 2006, 26–30.

²¹ Магуревич, *Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв.*

²² Генрих Латвийский, *Хроника Ливонии*, 2-е изд. (Москва, Ленинград: Из-во АН СССР, 1938), 158, 176.

розкопок на території Латвії знайдено частини срібних зливків вагою близько 50 гр., що відповідали $\frac{1}{2}$ озерінга, які використовували як платіжний засіб до XVI ст.²³ Відносно місцевої назви цих грошових одиниць латвійський нумізмат Р. Шнорре припустив, що вагова одиниця озерінг, яка часто згадується в письмових джерелах, є назвою срібних зливків у Лівонії²⁴.

Таким чином, можна відзначити, що й ізрой з листа ризьких ратманів (кінець XIII ст.) і озерінги (XIII – перша половина XIV ст.) це срібні зливки, які співіснували в одному часовому і просторовому діапазоні. Якщо ж прийняти до уваги співзвучність обох термінів, то не залишається нічого іншого як припустити, що давньоруське “ізрой” це видозмінене “озерінг”. Останній напевно германського походження (*ose* – вушко, *ging*- кільце) і, можливо, первинно означав прикрасу, як і гривня у слов’ян (спочатку шийна гривня).

ABOUT THE ETHYMOLOGY OF NUMISMATIC TERMS “SHAKH” AND “IZROI”

Volodymyr SHLAPINSKY

Institute of Geology and Geochemistry of Combustible Minerals
of National Academy of Sciences of Ukraine,
3a Scientific str., 79060, Lviv, Ukraine

The author attempts to explain the name of the coin, known as *shah*, and to investigate the origin and purpose of silver ingots, named *izroi*. The etymology of the coin name *shah*, which was in circulation in Ukraine in the 16th and 17th centuries, has not been established finally. The author assumes that the name of the coin may be of Sumerian-Turkic origin. By its weight, *shah* was a small coin; however, the high content of pure silver caused demand for them in the countries of the East. The term *izroi* is the Old Ukrainian name of the Lithuanian *hryvna*, which was a rod-shaped ingot of silver and circulated in the West Ukrainian lands in the second half of the 13th century to the first half of the 14th century. At the same time *izrois* circulated along with the silver ingots called *ozerinhs*. The author deduce that the Old Ukrainian name *izroi* is the altered Germanic term *osering*.

Key words: silver ingots, *isra*, step, lithuanian *hryvnia*.

Стаття надійшла до редколегії 16.11.2018

Прийнята до друку 29.11.2018

²³ Кристине Пелда, “Находки монет XIII – первой половины XVI века в археологических памятниках Латвии,” *Известия Академии Наук Латвийской ССР* 8 (1977): 111.

²⁴ R. Snore, “Por vela drele laukmeta sudraba atra dumiem Latvija,” *SM* 2 (1938): 99–105.